

**ИВАН ВАЗОВ ЗА ТЕАТЪРА.
ДРАМАТУРГИЧНИТЕ ОПИТИ НА ПИСАТЕЛЯ
ПРЕЗ НЕГОВИЯ ПЛОВДИВСКИ ПЕРИОД**

Николеца Пътова

Институт за литература, Българска академия на науките

**IVAN VAZOV ABOUT THE THEATER.
THE WRITER'S ATTEMPTS AT DRAMA DURING
HIS PLOVDIV PERIOD**

Nikoleta Patova

Institute for Literature, Bulgarian Academy of Sciences

This text covers Ivan Vazov's efforts to create and establish the Bulgarian theatrical scene as a national cultural institution. His social, critical and literary work in that regard began during his time as a writer in Plovdiv and continued for 40 years until his death. Vazov as a playwright is unable to meet his own requirements as a critic, despite his publications from the early 80s insistently calling on writers for a higher thematic and stylistic level in current works of drama and comedy. In the beginning of the 80s the discrepancy between his poetic talent and his skills as a playwright is significant. This is illustrated by the analysis of the drama “*Ruska*” and the poem “*Zagorka*”, included in the article.

Key words: The Plovdiv period of I. Vazov, “*Ruska*”, “*Zagorka*”, Bulgarian drama, Bulgarian professional theatre, the critics about I. Vazov

Дългият творчески път на Иван Вазов съвпада с времето, в което целенасочено и трайно се изграждат националните културни институции в България. Литературната активност на Вазов попълва първоначалния фонд на почти всички жанрове на българската литература. А драматургичните опити от пловдивския период на автора стават осъзнат стимул и провокация за професионалното развитие на българския театър. Усилията на Ив. Вазов за изграждането на националния театър и драматургия остават постоянни в продължение на четири десетилетия.

Те съчетават активната обществена позиция на автора с повече или по-малко сполучливите негови опити в драматургичния жанр.

Развитието на драматурга Вазов се движи в синхрон с развитието на професионалния театър в България, както и с израстването на българската публика. Постановките по негови пиеси се гледат от пълни салони със зрители. Вазов не следва сляпо желанията на публиката, но и не ги пренебрегва. Той намира темите, сензитивен е към настроенията ѝ и успява да партнира на аудиторията в театъра, без да забравя задачата, че българското театрално изкуство трябва да се наложи и да преодолее нагласата да се влиза в салона за лековато и забавно прекарване на вечерите. Едва ли само заради приятелството си с проф. Ив. Шишманов Ив. Вазов е писателят, на когото е поверено да напише *Пролога* за тържественото откриване на Народния театър в София, състояло се на 3 януари 1907 г. Някои от постановките по Вазови драми са най-гледаните спектакли на софийска сцена. Впечатляваща е популярността сред зрителите на историческата драма „Борислав“, чиято постановка е първата в българската театрална история, която отбелязва петдесето представление на сцената на Народния театър. „Борислав“ се играе за първи път в началото на месец септември 1909 г. Два сезона преди това, през есента на 1907 г., на националната сцена е поставена най-рано написаната от Вазов историческа драма „Към пропаст“. Успехът ѝ е неочакван за автора и му дава стимул да продължи да разработва в драми темите от Българското средновековие. След няколко години пише драмата „Ивайло“ и нейното продължение – драмата „Престолът“. Върху последната пиеса работи в месеците до смъртта си през есента на 1921 г. Планът да се открие театралният сезон на Народния театър за 1921/1922 г. с новата историческа драма на Ив. Вазов, не се осъществява и след месец септември той продължава да доработва пиесата. Не дочаква да я види на сцена. Но Вазов остава плътно свързан с българския театър – неговите исторически драми „Хъшове“ и „Службогонци“ са заглавия и в съвременния театрален афиш.

Приживе на автора, без значение в кой етап от творческия път на Вазов или от развитието на българския театър се коментират неговите сценични творби, те винаги се намират между похвалата и отрицанието на критиката. Аналогична е ситуацията и с постановките по тях. Но те без изключение събират възторга на публиката. Поетът получава реална слава и голямо признание от съвременниците си. Възможността да среща най-спонтанната, най-гръмката и най-непосредствената реакция от своята аудитория, му дава театърът.

Успехът сам по себе си е интересен и вълнуващ феномен. Интересно е обаче и началото, което го предхожда. За драматурга Ив. Вазов началото е в Пловдив.

През есента на 1880 г., когато напуска Берковица и се мести в Пловдив, Вазов вече е познат писател. Посрещнат е и радушно е приветстван в столицата на Източна Румелия, където се установява за периода от 1880 г. до 1886 г. Това време е един от силните му творчески периоди. В Пловдив Вазов пише цикъла „Епопея на забравените“, няколко стихосбирки, поеми, разкази, сред които „Хаджи Ахил“ и „Иде ли?“, повестите „Митрофан и Дормидолски“, „Немили-недраги“ и „Чичовци“, драмата „Руска“, комедията „Господин Мортагон“ в съавторство с К. Величков, с когото съставят и двутомната „Българска христоматия“. Едновременно с това в Пловдив Вазов е активно пишущ публицист, чиито темпераментни изяви на страниците на пловдивската преса са както по литературни, така и по политически въпроси. Темата за театъра в многобройните дописки и статии на Вазов съчетава политическите с културните проблеми, които занимават българите, останали в автономната област и чийто настоятелен обществен изразител става писателят, поел и редактирането на популярния в областта в. „Народний глас“. Веднага след пристигането си Вазов е назначен за депутат в Областното събрание на румелийската столица – позиция, която му предоставя още възможности да защитава културни каузи. Сред тях особено изпъкват усилията му за създаване на субсидирана българска театрална трупа с идеята тя да се оформи като професионален театър.¹

Заради убедеността, че трябва да се развива българският театър в Пловдив въпреки липсата на практика или на теоретична подготовка, Вазов прави първите си съзнателни, но бързи опити в областта на драмата и комедията. Той е автор на драмата „Руска“. Съвместно с К. Величков съчиняват комедията „Господин Мортагон“. Преди тях, през 1878 г., в Русе по настояване на руския губернатор на града за една вечеринка Вазов е написал фарса „Михалаки чорбаджи“.

Драматургичните опити на писателя остават в силно противоречие с критическото му мнение по въпроса за развитието на българската драма и за пътя, по който то трябва да се случва. В поредица от статии и дописки за в. „Народний глас“ писателят последователно преследва „бездарността, зловкусието, грубостта и наглостта“ на Т. Х. Станчев, един от малцината български автори на драми в началото на 80-те го-

¹ Вж. по-подробно за ролята на Ив. Вазов за сформирание на професионален театър в Пловдив в Пътова 2018: 35 – 45.

дини на XIX в., чиято продуктивност съперничи на злободневната журналистика. Според Вазов припознаването на съвременната българска драма с книжовната продукция на Т. Х. Станчев буди истински срам (Вазов 1979: 29). Другият автор, който предизвиква възмущението на Вазов, е Н. Живков заради издадената като актуално произведение, но писана преди Освобождението негова драма „Илю войвода“ (Вазов 1979: 24). Критикът настоява, че нито по стил, нито по тематика, а още по-малко по художествени достойнства възрожденските драми или техните днешни повторения е допустимо да се появяват и да представляват сегашната българска литература. Бележките му са смислени, верни и насочват вниманието на пишещите към литературата като художествен и естетически продукт.

За самия Вазов писането е осъзнато творческо усилие, а не механично производство на текстове. Но драмите, които създава в Пловдив и които се поставят от пловдивската трупа, са в пълно несъответствие с художествените критерии, така разпалено защитавани в публикациите на автора в тогавашния периодичен печат. По своя стил и дух драмата „Руска“ (Вазов 1978: 297 – 336), преработка на познатата и харесвана поема на писателя „Загорка“ (Вазов 1975: 79 – 114), не се отличава от възрожденските драми. В „Руска“ патосът надделява над дълбочината на посланията; драматургичната организация е хаотична и необмислена; пиесата е написана само за няколко часа и се играе и отпечатва без сериозен редакторски прочит. Поправката, която всъщност е само добавяне на още едно съвсем кратко последно действие, за внасяне на по-ефектен финал става по предложение на К. Сапунов.² Сапунов е член на пловдивската театрална трупа и е отговорен за режисирането на спектакъла. За да откликне бързо на искането за нов край, Вазов взема идея от друга своя поема – от „Грамада“, в която емоцията от моралното възмездие над жестокия главен герой е подсилена от възторга, който внася присъствието на победните руските войски след войната с Турция.

Добавеното Действие IV в „Руска“ се развива на мегдана и в кръчмата, където селяни и руски войници споделят радостта си от свободата. Местните хора си припомнят изпълнените с ужаси дни около убийството на Кърджи Осман и споменават Руска, Ангел и дя-

---

² Вж. Цанева, М. Иван Вазов в Пловдив, 1966. На страниците, посветени на драмата „Руска“, проф. Цанева прави своя коментар за произведението и привежда множество цитати от спомени на присъствали на представленията, на отзиви за спектакъла в пресата, както и разкази на самия Вазов за написването и съдбата на тази негова драма.

до Лулчо. С мъка за дъщеря си и с жал за младия Ангел в разговора се включва майката на Руска, която според драмата, а и според поемата умира скоро след като се съгласява с настояването на своя мъж да дадат детето си за жена на омразния Куздо. В драмата тъгата ѝ е разсеяна, а радостта на всички се удвоява от внезапната поява на живите Руска, Ангел и дядо Лулчо.

Още в Действие II разбираме, че родителите на Руска вече не са живи. Смъртта им не повлиява на действието в драмата. За починалите си родители младата жена споменава мимоходом в кавгата си с Куздо, но центърът на тяхната разпра е друг и фактът, че ги е изгубила, не става драматургичен акцент. Това обяснява пропуските на писателя, на публиката и на издателя да видят и да отстранят недоразумението с появата на Рускината майка жива във финала след съобщението за нейната смърт две действия преди това. След поставянето ѝ на сцена драмата е издавана неколнократно с тази грешка в сюжета – знак, че ничий прочит не е бил достатъчно внимателен, за да я забележи и отстрани.³ А решението на Вазов за финал да добави ефекта от радостта на майката при срещата с рожба, която смята за безвъзвратно изгубена, е драматургично правилно. Подобна сцена може да се сравни по драматизъм със силата на невъзможната среща между двама влюбени. В този смисъл идеята на автора да увеличи броя на лицата, които изразяват възторжени емоции от щастливата развръзка, като добави персонажа на Първаница, е добре намерено драматургично решение. Непреминалата още еуфория от появата на руските войници освободители е също правилен ход, който да подсили пожелания от Сапунов финал.

Само че, увлечен в търсене на драматургични ефекти, Вазов променя логическия ход на сюжета от поемата „Загорка“ и съчинява драма с далеч по-нестройно сюжетно действие от това в оригинала.

Двигател на всички значими моменти, задвижващи сюжета в драмата, са желанията и волята на Куздо. Негово е решението да взе-

---

³ Когато тридесет години след създаването на драмата Вазов пише спомена си „За „Руска“, публикуван в сп. „Знание“, г. I, 1911, кн. 2, той разказва за първото издание на драмата. Авторът преглежда текста така бързо, както го е писал, и грешката с несъответствието между смъртта и появата на Първаница, след като вече е умряла, остава. Пиесата се играе стотина пъти за две години от всевъзможни любителски трупи из цялата страна. Едва след 14 години, когато Ил. Миларов превежда драмата на хърватски език, споделя с писателя, че в превода си е пропуснал думите за смъртта на майката, за да избегне неточността. Тогава Вазов разбира за тази „груба грешка“.

ме Руска за своя жена и за да го осъществи, манипулира всички, от които зависи това. В драмата Рускиният баща дава дъщеря си на безчовечния селски чорбаджия не поради собствен избор, както е в поемата, а защото интригите на Куздо го подчиняват на неговата воля. Куздо знае за любовта на Руска и Ангел и се заема да отстрани младия мъж, наклеветявайки го като бунтовник пред кърсердарина Кърджи Осман. При спирките му в селото Куздо е негов щедър домакин, а в замяна се ползва от властта му, за да разчиства сметките си с всеки неудобен българин, изпречил се нарочно или случайно на пътя на Куздовите желания. Решен да пречупи упорството и надеждите на Руска, пуска неверния слух за смъртта на прогонения от интригите му Ангел във Влашко. Куздо организира и ареста на Първан, за да влезе в ролята на негов спасител, уж измолвайки от кърсердарите живота и свободата на Рускиния баща.

Образът на Куздо е претрупан от показни драматургични „доказателства“ за характера, който носи героят. Изграден е елементарно и без художествен финес. Той е литературният типаж на манипулатор, интригант, безскрупулен и злобен чорбаджия, но е схематична илюстрация на Куздо от поемата. В поемата този, който пожелава брака между Руска и Куздо, е Първан – бащата на момичето, защото иска да задоми хубавата си дъщеря за най-богатия и най-близкия до властта човек от селото. Самият той не е нито твърде алчен, нито зъл и идеята Куздо да му бъде зет, идва от погрешното разбиране за родителска грижа.

Развитието на сюжета в драмата е променено. Но промяната е за сметка на естествената логика, която подрежда случващото се с героите. Действието в началото на „Руска“ се развива единствено поради желанията на Куздо. Куздовите интригантство, злост и себичност направляват драматургичния сюжет. Съшитите грубо събития, зад които не остава никакъв подтекст, Куздо все пак разяснява в кратък монолог. Похватът се използва във възрожденските драми като гаранция, че действията и мотивацията на съответния персонаж са изяснени за публиката. В подобни случаи кратките монолози служат вместо силно разширени ремарки и трябва допълнително да подсилят ясната комуникация между автор и зрители, която както писателските умения на пишещите драми, така и нивото на публиката не гарантират, че ще се осъществи без това нарочно повторение. И тъй като по правилата на жанра ходът на действието трябва да бъде преобърнат, се намира отново не особено оригинално решение в полудяването на Куздо. Когато на сутринта след домашното пиршество заварва пред стаята, отредена за госта, прободеното с нож мъртво тяло

на Кърджи Осман, той губи разсъдъка си. Персонажът му е неестествено демонизиран и пренатоварен с отрицателни качества. В изграждането на отрицателния герой Вазов не преодолява възрожденската стилистика, която борави с неубедително еднопланово натрупване на характеристики. Тяхната цел е недвусмислено да покажат в коя крайна точка от гамата „добро – зло“ е поставен героят.

Действието в поемата „Загорка“ е по-стегнато от драматургичното действие в „Руска“; логиката на събитията е оправдана, а не съчинена с явната цел да доведе до по-бързото случване на дадено събитие и да подсигури недвусмислено обяснение за това. Елемент на динамика в поемата внася конструкцията на времевия разказ, който в самото начало не протича линейно. Първата картина дава представа за отпътуващия от родното място Ангел чрез описание на символния топос на раздялата – тополата край село. В пояснителна бележка авторът споменава, че в много от българските селища има такива постоянни места за сбогуване с потеглилия на далечен път. Според обичая близките съпровождат заминаващия до символното място, на което го изпращат. Дървото в поемата остава пусто. Вместо с изпращачи Ангел потегля за чужбина скришно, само с мислите си, които го връщат към пустия му дом. От малък остава без родители и единственият скъп човек, с когото се е сбогувал предишната вечер, е любимата му Руска. В поемата е подчертано социалното разминаване между двамата млади – Руска е дъщеря на заможни родители, които не биха я дали за жена на „Ангела сирака“.

След това кратко, но добре информиращо за събитията, настроенията и главните действащи лица в „Загорка“ въведение действието се премества с няколко месеца напред и в концентриран разказ предава напрежението между Руска и баща ѝ, решил да я задоми за най-заможния и влиятелен местен чорбаджия. Куздо е „възстар и не хубавеляк“, както признава Първан, но с възможности да осигури стабилен и охолен живот на дъщеря му. След съобщеното от баща ѝ решение Руска е съсипана от мъка и безсилие. Тъгата и сълзите ѝ не преминават. Вазов обрисова случилото се пестеливо, но с точни детайли. Постига психологически правдиво представяне на образа на майката, раздвоена между съчувствието към емоциите на детето си и лоялността към решението на мъжа си. Получилата се безизходица поетът разрешава само с два стиха, в които съобщава пристигналата новина за смъртта на Ангел. Следват безрадостното съпружество на Руска; вината, мъката и скорошната смърт на майката заради нещастната младост на дъщеря ѝ и нарастващото озлобление на Куздо. И без това

отмъстителен, Куздо става още по-зъл заради невъзможността да пречупи демонстрираната ненавист на Руска към него. Добавен е сюжетът, свързан с бунтовното време, с Кърджи Осман и с отряда му, дошли да търсят и наказват недоволни от властта българи, защото знаят, че Куздо с готовност ще ги посочи. Куздо посреща Осман като тачен гост за пореден път в дома си. След жестокостите в селото и пиянската вечер у дома Руска, застрашена от похотливите намерения на омразния гост и предварително снабдена от бившия комита дядо Лулчо с нож, пробожда в гърдите Осман и избягва в планината. След поредницата прекеждия идва ред на неочакваната среща между Руска и Ангел. Той е жив и също бяга от турско преследване, след като се оказва един от оцелелите Ботеви четници. На финала тримата положителни герои от поемата – Руска, Ангел и дядо Лулчо, се събират и се отправят през Балкана за Сърбия с клетвата да се върнат отново, когато дойде време да се бият за свободата на България.

Независимо от наивността и повърхностно внушения патриотизъм „Загорка“ се чете леко. Поемата е изпълнена със затрогващи моменти и възбужда незатихнали емоции от непосредственото минало.

Въпреки бързото и творчески необмислено превръщане на поемата „Загорка“ в драмата „Руска“ сценичният живот на пиесата напълно изненадва автора ѝ. „Руска“ се играе от любителските трупи из цялата страна и публиката я аплодира. Идеята, че с написването ѝ Вазов само моментно помага за българския репертоар на пловдивската трупа, е надхвърлена многократно:

„Пиесата и изпълнението ѝ се харесаха на публиката. Гръмовити единодушни ръкопляскания подир всяко действие, пиян възторг. Артисти лудо аплодирани; авторът извикан на сцената акламиран...“

(Вазов 1977: 343)

Поради факта, че е съставена набързо и с младежко нехайство, растящата популярност на драмата започва сериозно да притеснява автора. Бързината, с която я приготвя (само за ден), без по това време въобще да мисли да пише драми, без да има „хабер“ от „техниката на драмата“, е в силно противоречие с модела за развитие на родната драматургия, на който разпалено настоява от страниците на в. „Народний глас“. В спомена си „За „Руска“ споделя, че му става съвестно от тоя „постоянен и безочлив успех“ на драмата и че е написал бележка за в. „Народний глас“, в която съветва „да престанат да дават тая несполучлива и безвкусна пиеса“, тъй като е „лишена от всякакви драматически достойнства и заслужава пълно забвение“ (Вазов 1977: 344). Неподписаната критична оценка на Вазов излиза с обратен, пох-

вален смисъл, редактирана от словослагателя, „голям адмиратор на „Руска“ (Вазов 1977: 344).

И в други свои спомени писателят се връща към създаването на тази своя драма и към неочаквания ѝ успех.

По повод на 35-годишнината от артистичната кариера на М. Попова актрисата, която първа изпълнява ролята на Руска, Вазов отново припомня за събитията около „Руска“. В „Нашата Мелпомена в люлката си“ писателят разказва:

„Няколко пъти Сапунов ме моли да им напиша нова българска драма. Драма? То не беше моя работа. Отказвах; но най-после отстъпих на молбите му и се опитах и написах „Руска“, работа бърза и без претенция.

Какво да кажа за представлението? То беше триумф! Натъпканата със зрители зала ехтеше от ръкопляскания. Нашата театрална публика е bongarson: всичко аресва, на всичко ръкоплеци“

(Вазов 1977: 271 – 275)

В анкетата на Ив. Шишманов с писателя „Животът на поета, както ми го разказа той сам“ споделеното за драмата „Руска“ е съвсем малко вероятно защото Вазов вече е разказвал подробно за този момент другаде. Но отново повтаря за големия ѝ успех:

„Тоя ми първи успех на сцената, ако и да нямах още никакви понятия от теория и техника на драмата, ми даде кураж заедно с Величкова да опитам силите си в една комедия „Мортагон“

(Вазов 1977: 493)

Еуфорията от сценичните успехи на първите драми на Вазов не потиска чувството на писателско неудобство от съчиненото и реалната преценка за литературните качества на пиесите. Двамата автори на „Господин Мортагон“ (1884 г.), Вазов и Величков, публикуват част от комедията само в подлистниците в „Народний глас“, без да се подписват. Не я издават в отделна книга, защото „това набързо и небрежно надраскано творение“ „не заслужаваше“ да бъде издавано, пише Вазов във „Възпоминателни бележки за К. Величков“ (Вазов 1977: 230 – 245).

Прегледът на най-ранните драматургични творби на Вазов, написани в неговия пловдивски период, поставят въпроса: Защо драматургът Вазов не съумява в първите си драми да изпълни изискванията на критика Вазов? Откъде идват разминаванията между задачите, които той поставя пред потенциалните автори на български драми, и собствените му първи опити в този жанр? И всичко това – независимо от факта, че през 80-те години Вазов вече е оформен писател.

Българските литературни историци Цв. Минков и П. Динеков дават индиректно отговор на тези въпроси, разглеждайки творчеството на писателя (особено в неговия пловдивски период) в контекста на незавършилите през 80-те години на XIX в. възрожденски процеси в българската литература. Цв. Минков определя Вазов като „завършител“ на българското литературно възраждане (Цанева, Тодоров 1988: 231). В монографията си „Българската драма“, изброявайки тематичния регистър на възрожденската драма, Минков прави заключението, че за двете десетилетия от появата на жанра в българската литература не може да бъде изживян подготвителният период на „сложно творчество“, каквото е драматургическото (Минков 1936: 26). Петър Динеков също разглежда първото десетилетие след Освобождението като принадлежащо на възрожденската епоха и коментира творчеството на Ив. Вазов от 80-те години като литература „на прехода между две епохи“ (Цанева, Тодоров 1988: 333).

През 80-те години на XIX в. липсват литературните натрупвания, липсва и опитът, които да отгласнат българската драматургия достатъчно напред спрямо нейното възрожденско ниво. Но посоката вече е очертана със самото начинание за създаването на театъра като национална културна институция. Това дело става лична кауза за Ив. Вазов, която той упорито следва до края на живота си.

Заслугите на Вазов за българската драматургия и за българския театър можем да търсим в постоянството, което писателят влага, за да ги обогатява и развива. Особено ценна е творческата смелост на автора с първите си опити в драматургичния жанр да застраши своето име на утвърден вече поет. Разбира се, сили за това му дава дозата нехайство, която носи младостта. Но от дистанцията на времето, когато пише спомени за „театралния“ Пловдив от началото на 80-те, Вазов говори със симпатия за своите първи опити в драмата. В думите му се четат личната удовлетвореност на човек, поел отговорност за институционалното изграждане на българския театър и радостта на един от тези, които довеждат това дело до успех.

ЛИТЕРАТУРА

Вазов 1975: *Иван Вазов. Събрани съчинения*, т. 5. Ред. Зарев, П. [Ivan Vazov. Sabrani sachineniya.] София: Български писател, 1975.

Вазов 1977: *Иван Вазов. Събрани съчинения*, т. 10. Ред. Тодоров, И. [Ivan Vazov. Sabrani sachineniya.] София: Български писател, 1977.

- Вазов 1978:** *Иван Вазов. Събрани съчинения*, т. 16. ред. Константинова, Е., Лилов, М. [Ivan Vazov. Sabrani sachineniya.] София: Български писател, 1978.
- Вазов 1979:** *Иван Вазов. Събрани съчинения*, т. 19. Ред. Цанева, М., и Тодоров, И. [Ivan Vazov. Sabrani sachineniya.] София: Български писател, 1979.
- Минков 1936:** Минков, Цв. *Българската драма. Начало, развитие, представители*. [Minkov, Tsv. Balgarskata drama. Nachalo, razvitie, predstaviteli.] София: Факел, 1936.
- Пътова 2018:** Пътова, Н. Пловдивският период на Иван Вазов и идеята за национално представителни драматургия и театър. [Patova, N. Plovdivskiyat period na Ivan Vazov i ideyata za natsionalno predstavitelni dramaturgiya i teatar.] // *Научни трудове на Пловдивския университет „Паусий Хилендарски“*. Филология, т. 56, кн. 1, сб. Б, 2018, 35 – 45.
- Цанева 1966:** Цанева, М. *Иван Вазов в Пловдив*. [Tsaneva, M. Ivan Vazov v Plovdiv.] София: Наука и изкуство, 1966.
- Цанева, Тодоров ред. 1988:** Динеков, П. Иван Вазов на прехода между две епохи. [Dinekov, P. Ivan Vazov na prehoda mezhdu dve epohi.] // *Българската критика за Иван Вазов*. Съст. и ред. Цанева, М., Тодоров, Ил. София: Български писател, 1988, 327 – 341.
- Цанева, Тодоров ред. 1988:** Минков, Цв. Вазов възрожденецът. [Minkov, Tsv. Vazov vazrozhdenetsat.] // *Българската критика за Иван Вазов*. Съст. и ред. Цанева, М., Тодоров, Ил. София: Български писател, 1988, 229 – 231.